

In via eruditionis

Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére

In via eruditionis

Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére

Szerkesztők

BITSKEY ISTVÁN

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

LUFFY KATALIN

SZÁRAZ ORSOLYA

Debreceeni Egyetemi Kiadó
Debreceen University Press
2016

A kötet megjelenését támogatta:
Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata
Tiszántúli Református Egyházkerület

A névmutató elkészítésében közreműködött:
Ivancsó Mária és Posta Anna

A borítón Szenci Molnár Albert fordításában megjelent
Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas (Hanau, 1624) című kötet
címlapjának részletei láthatók.

ISBN 978-963-318-575-9

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press – www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Tördelés, műszaki szerkesztés: M. Szabó Monika
Nyomta: Kapitális Kft.
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

TABULA GRATULATORIA	15
SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	17
NEOLATIN IRODALOM	
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID A szerző (Antonio Averulino – Filarete) és a fordító (Antonio Bonfini) ajánlása a <i>De Architecturá</i> hoz	23
POSTA ANNA Eobanus Hessus <i>Psalterium</i> ának kísérőszövegei	30
KASZA PÉTER Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről	40
MÓRÉ TÜNDE A wittenbergi peregrinus diákok búcsúztatása Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andráshoz 1562-ből	50
P. VÁSÁRHELYI JUDIT Johann Piscator autográf verse Hódmezővásárhelyen	59
VOIGT VILMOS Epitheta Lutheri, Alvincii atque Pazmanii	64
RESTÁS ATTILA Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputációja (1632) (Pótlás az RMNy-hez, az RMK-hoz és az RMSz-hez)	74
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ A Bécsi Egyetem magyar nemzetének, azaz a <i>natio Hungaricának</i> a 17. században tartott, Szent László tiszteletére elmondott beszédei	82
IFJ. BARTA JÁNOS Nyelvváltás a 18. század végi magyarországi mezőgazdasági irodalomban	90
FORDÍTÁS- ÉS HATÁSTÖRTÉNET	
BARTÓK ISTVÁN „...széthúzások pusztító viharában...” – Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához	101

BALÁZS MIHÁLY	
Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához	106
GÁBOR CSILLA	
Szerző, fordító, patrónus – Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának háttéréhez	115
LŐKÖS ISTVÁN	
A magyar reformáció recepciója egy közép-európai nyelvi régióban	122
TÜSKÉS GÁBOR	
A <i>Confessio peccatoris</i> kiadás- és fordítástörténetéhez	138
PENKE OLGA	
„Futó darabok” és a háromnyelvű <i>Henriás</i> – Kéziratos kivonatok Voltaire műveiből	149
KNAPP ÉVA	
Ágoston Péter Martin von Cochem fordításának utóéletéhez	160
VERSEK, ÉNEKEK ÉS IMÁDSÁGOK	
MADARÁSZ IMRE	
Egy középkori „dühös fiatal” vidám versei – Cecco Angiolieri és a toszkán komikus-realista költészet	175
FEKETE CSABA	
Huszár Gál imádságai	181
FAZEKAS SÁNDOR	
A 17. századi verses repertórium toposzrendszerének alapvonalai	192
H. HUBERT GABRIELLA	
<i>Keresztyéni énekek</i> , Debrecen, 1610	201
FEKETE KÁROLY	
Az <i>Öreg Graduál</i> teológiai tanulságai	211
HUBERT ILDIKÓ – SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ	
Százlevelő rózsza	219
SZÁRAZ ORSOLYA	
Missziós énekeskönyv a 18. századi jezsuita népmissziókban	225
SZENCI MOLNÁR ALBERT	
ÖTVÖS PÉTER	
Szenci Molnár Albert német barátja, Martin Opitz Magyarországon	243
OLÁH RÓBERT	
Szenci Molnár Albert ajándék <i>Institutiója</i> Budai Péternek	252

BITSKEY ISTVÁN	
<i>Dictionarium quadrilingue</i> – Jegyzet a négy nyelvű Szenci-szótárról	260
DEBRECZENI ATTILA	
„Szenczi Molnár Albert’ keze”	271
A. MOLNÁR FERENC	
A Szenci Molnár Albert fordította negyvenkettedik zsoltár szövegének hagyományozódása 20. századi egyházi énekeskönyveinkben	279
PROTESTÁNS PRÉDIKÁTOROK MŰVELTSÉGE	
ŐZE SÁNDOR	
Gondolatok a könyvtárról – Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál	295
OLÁH SZABOLCS	
Trópus a reformátori állametikában	304
ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről	315
PÉNZES TIBORC SZABOLCS	
Egy lépés a Medgyesi kritikai kiadás felé – Lorántffy Zsuzsanna: <i>Moses es az prophetak</i>	325
LUFFY KATALIN	
Egy Medgyesi-vers nyomában	334
CSORBA DÁVID	
„Szemeimmel láttam” – Sajószentpéteri István kálvinista prédikátor látens forrásai	342
HEGYI ÁDÁM	
Miért csalódott Szőnyi Benjámín a fiziko-teológiában?	354
MONOK ISTVÁN	
Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben	363
HISTORIA	
MOLNÁR DÁVID	
A történetírás ártatlanságáról Zsámboky János egyik emblémája kapcsán	373
PAPP JÚLIA	
A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban	384
MEDGYESY S. NORBERT	
Vir Coronae, Pater Patriae – Gróf Koháry (II.) István mecénatúrája és a színpadi történelemoktatás	394

S. SÁRDI MARGIT Ottlyk György önarcképe	399
MÁRTIROLÓGIA	
D. TÓTH JUDIT Az emlékezet retorikája – Nyssai Szent Gergely első homíliája a sebastéi negyven mártír magasztalására	409
TÓTH ZSOMBOR Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája	423
SZŐKE ESZTER Lucretia története a 16–17. századi itáliai tragédiákban	438
FAZAKAS GERGELY TAMÁS Mártírium, vallási persecutio, az utolsó kenet és Bethlen Kata	446
19–20. SZÁZADI IRODALOM	
RATZKY RITA Petőfi kötetyszerkesztési elvei a <i>Versek (1844–1845)</i> című kötetében	465
HAJNÁDY ZOLTÁN Szó és kép viszonya Lev Tolsztoj poétikájában	472
AMEDEO DI FRANCESCO Gondolatok Dsida Jenő <i>Krisztus</i> című verséről	483
BERTHA ZOLTÁN Reformációtudat és nemzeti irodalmi szellem (Czine Mihály magyarságszemlélete tükrében)	489
IMRE LÁSZLÓ A profán és a szakrális viszonya és funkciója Jókai Anna <i>Jákob lajtorjája</i> című regényében	499
GYŐRI L. JÁNOS Heinz Schlaffer német irodalomtörténetének tanulságai (Megkésett recenzió egy fontos kiadványról)	507
NÉVMUTATÓ	515

BALÁZS MIHÁLY
Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castello
erdélyi recepciójához

1981 pünkösdjén Pirnát Antal levélben figyelmeztetett arra, hogy a Sebastian Castello erdélyi recepciójára vonatkozó kutakodás során vegyem figyelembe azokat az adatokat is, amelyeket Vásárhelyi Judit közölt a Náprági Demeter által Győrbe áthozott könyveket bemutató tanulmányában.¹ A szóban már korábban is elhangzott intelmennek eddig nem tettem eleget, részint azért, mert a nagy tudós végül is nem küldte el az *in arce nostra Lapicidinarium* (vulgo *Keöbania*) keltezett levelet, azt a leánya jóvoltából Szegedre került hagyatékban találtam meg. Ez sem ma történt, de a mulasztás miatti lelkiismeret-furdalást enyhíti, hogy most olyan kötetben adhatok jelzést a munkáról, amelynek ünnepeltjénél bizonyosan érdeklődésre találok.

Egykori aspiránsvezetőm a biztatást azzal nyomatékosította, hogy a Vásárhelyi Judit által közölt fotó alapján elküldte annak a latin bejegyzésnek az átiratát és magyar fordítását is, amely Castello 1573-as Biblia-kiadásának² címlapját ékesíti. A címlapon tehát a *Biblia Sacra* feliratból a *Sacra* szó tintával történő átjavításával a következő bejegyzés olvasható:

„BIBLIA ex SACRIs plusquam a daemone perversa variis profanarum fabularum et vero diabolicorum conceptuum quisquiliis conspurcata, verbo neci tradita funestissimae, vere, quod plus est, suum factorem, eiusdemque imitatores in aeternas gehennae flammis contra caecam opinionem detrudentia. Minime haec, merito indignatus, vereor dicere, sunt enim quam verba tam fere sensus eversus.”

Magyar fordításban:

„Szent Bibliából egy perverz démon által különböző profán meséknek és valóban ördögi kitalálásoknak szemetjével több mint összemocskolva, szóval a leggyászosabb pusztulásra juttatva, sőt, ami még több, vak vélekedésük ellenére készítőjét és annak utánczóit is a gyehenna örök lángjaira juttatja ez. Méltó felháborodásban a legkevésbé sem félek ezt kimondani, mert az írás szavai, s szintúgy az értelme is föl van forgatva.”

¹ VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*, Magyar Könyvszemle, 1980/2, 117–130, 230–263.

² *Biblia Sacra ex Sebastiani Castalionis postrema recognitione cum annotationibus eiusdem, et historiae supplemento ab Esdra ad Machabaos inde usque ad Christum, ex Josepho, index praeterea, novus et is quidem locupletissimus*, Basel, per Petrum Pernam, 1573.

Az értelmezés során érdemes lesz figyelembe venni a következőket. A címlap alján, az előbbieknél jóval nagyobb betűkkel az *Andree Zekesfejerwarj* név olvasható, és Székesfejérvári András neve szerepel a könyv külső kötéstábláján is, s mellé az 1577-es évszámot préselte be a könyvkötő. A tulajdonos tehát könyvét 1577-ben köttette be. Érdemes azt is tudni, hogy – amint erre a továbbiakban még kitérünk – Székesfejérvári András könyvtára az Erdélyt elhagyni kényszerült Náprági püspök talán legfontosabb forrása volt, hiszen ezen kívül még 14 olyan kötet található ma Győrben, amelynek ő volt a tulajdonosa. Ezeket Vásárhelyi Judit pontosan jegyzékbe vette, és közölte a bejegyzések szövegeit is. A korábbi, külföldinek látszó tulajdonosokat mellőzve az erdélyiek számbavételével fontos információkhoz jutunk a könyv birtokosáról. A görög–latin lexikonból arról értesülünk, hogy tulajdonosunk a választott király kancelláriáján írnok (scriba) volt, megtudjuk, hogy Agricolának a bányászatról írott könyvét Sulyok Imrétől már számvevőként kapta, Glichtovius 1519-es egyházi rendtartása pedig nagyon rövid ideig volt a tulajdonában (1570. április 14-én Borsos Péter váradi jegyző adományozta neki, de már 1571. március 31-én tovább is adta Kendi Ferencnek). A leginformatívabbnak látszó bejegyzés Josias Simler, *De Aeterno Dei Filio* (Zürich, 1568) című munkájában olvasható:

„1. Paulo Banffy de Losoncz consiliario... Joannes Vetesius Witeberga rediens dabat Thordae, 25. junii, 1569.

2. And(reae) Zekesfejerwarj donatus a Paulo Banffy.”

A Wittenbergből hazatért Vetési János, a váradi iskola rektora³ adta tehát ezt a könyvet Losonczy Bánffy Pál tanácsúrnak, s tőle jutott el aztán Székesfejérvárihoz.

Ha mindezt kiegészítjük a történészek által összegyűjtött adatokkal, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy tulajdonosunk bizonyosan azonos azzal, aki Trócsányi Zsoltnál⁴ 1566–1567-ben János Zsigmond nagyobb kancelláriájának írnokaként szerepel, 1575-ben pedig kincstári számvevő volt. Befolyásos ember lehetett az 1560–1570-es években, akinek jó kapcsolatai voltak az udvari arisztokratákkal és vezető tisztviselőkkel (Sulyok Imre 1575-ben Forgách Ferenc lemondása után kancellár lett, Kendi Ferenc és Bánffy Pál tanácsurak voltak), a városi értelmiségiek közül pedig a váradiakhoz bizonyosan voltak kötődései. Bár a felsorolt könyveket adományozók, vagy éppen tőle kapók felekezetiileg vegyes összetételűnek látszanak (Sulyok Imre katolikus, Kendi Ferenc és Bánffy Pál viszont protestáns volt⁵), hajlunk arra, hogy őt is az utóbbiak közé soroljuk. A váradi kapcsolatokból és Josias Simler munkájának beszerzéséből talán arra is következtethetünk, hogy olyan protestáns lehetett, aki nem értett egyet a Szentháromság bírálóival.

³ *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, kiad. SZABÓ Miklós, TONK Sándor, Szeged, JATE, 1992, N° 1047.

⁴ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980, 332–333.

⁵ HORN Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi antitrinitárius nemesség 16. századi története*, Bp., Bállassi, 2009, 60, 93, 145, 157, 217, 263, 290.

Simler munkája ugyanis nem egyszerűen a kelet-közép-európai antitrinitáriusok, köztük első sorban a már több hívet magukénak tudó lengyelek cáfolatára vállalkozott, hanem Bullinger segítségével azt a rágalmat is igyekezett elhárítani, hogy a svájciak által oly következetesen képviselt *sola scriptura*-elv elkerülhetetlenül elvezet a Szentháromság tagadásához. Heinrich Bullinger előszava lényegében ezt a katolikus polemikus irodalomban később is rendre előbukkanó tézist igyekezett cáfolni. Székesfejérvári András tehát minden valószínűség szerint nem volt Szentháromság-tagadó. Ezt azért kell rögzítenünk, mert az unitárius egyháztörténet számon tart ebből az időszakból egy Székesfehérvári Mátyást, aki az 1570-es évek második felében köblösi gyülekezetükben volt lelkész, majd bekerült Kolozsvárra, s a 90-es évek fordulóján már főjegyzőként emlegetik a források.⁶

Közelebb lépve most már a beíráshoz, az időpont és a könyv sorsa alapján logikusan arra is gondolhatnánk, hogy az idézett keményen elmarasztaló sorok tőle származnak. A Győrben őrzött Náprági beírásokkal való összevetés alapján ugyanis bizonyosan megállapítható, hogy nem a katolikus püspök tollából valók. A bejegyzés tartalmából érvet merítve pedig figyelembe kell vennünk, hogy a könyv Náprági tulajdonába kerülése óta (ez valamikor az 1590-es években történetelt) mindmáig bizonyosan csak katolikus egyházi személyek kezében járhatott. Márpedig katolikus szerző aligha támadt volna rá a „profán fabulák”, vagyis az ótestamentumi apokrifok felvételére, amelyeket a katolikus egyház a mai napig szentírási szövegeknek tekint. Igaz ugyanakkor az is, hogy az idézett bejegyzés írásképe eltér azoktól is, amikor Székesfejérvári András tulajdonosként jegyezte be a nevét könyveibe, mert ilyenkor mindig igen gondos kalligrafikus írással találkozunk. Ez viszont magyarázható lenne azzal, hogy az imént bemutatott szöveg olyan elstetett, kurzív írással készült, amilyennel saját használatra készülő jegyzeteket szoktak készíteni.

A bejegyzés tehát a vallási tolerancia szószólójaként ismert Sebastain Castelliót Biblia-fordítóként marasztalja el. Ez nem merő újdonság, hiszen az már régóta ismert, hogy Campianus-fordításában Balassi Bálint írt le róla nagyon emlékezetes szavakat, melyek szerint „Castalio a parázna lator a Salamon titkos értelmű énekét (kit az római keresztyének úgy mint lélek paradicsomát és becsinált mannát vagy Krisztusban jó ízű gyönyörűséget csudálnak és becsülnek) semmivel nem becsüli feljebb egy virágéneknél vagy valamely udvarbéli szolgáló leánnyal való beszélgetésnél.”⁷ Itt tehát azért kapott ki, mert az Énekek énekét profán szerelmes versek gyűjteményének tekintette, s nem lévén fogékony az allegorikus értelmezésre, ki is hagyta Biblia-fordításaiból. Hasonló okokból született meg a megrovás

⁶ KÉNOSI TŐZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 207, 237, 331, 357.

⁷ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004, 398.

Székesfejérvári Bibliájában is, s ennek háttéréhez célszerű lesz összefoglalni azt, amit az ő, valamint az ellenfelei tollából született szövegek, illetőleg a rájuk vonatkozó szakirodalom⁸ tanulmányozása alapján sikerült megállapítanunk.

Bázelben az egyetem görög tanszékének professzoraként tevékenykedő Castellio életének utolsó két évtizedében folyamatosan jelentkezett Biblia-fordításokkal. 1546-ban Mózes öt könyvét adta ki latinul, 1547-ben a zsoltárok következtek ugyanezen a nyelven, majd 1551-ben, 1554-ben, 1556-ban a teljes Biblia latin fordítását jelentette meg (a dolgozatunkban tárgyalt kiadás már halála után látta meg napvilágot), s közben 1555-ben közreadta a teljes Szentírás francia fordítását is. A szakirodalom szerint ezek a fordítások nem teljesen azonos nyelvi eszmény jegyében születtek. Nem sokkal halála előtt ő maga is írt erről az 1561-es Homéros kiadásának előszavában (Székesfejérvárinak ez is megvolt). Itt kifejti: ifjú korában Homéros szövegeinek nyelvi szépsége olyan erős hatással volt rá, hogy nem lelte örömét a Szentírás szegényes nyelvének olvasásában. Késői volta ellenére a szakértők többnyire hitelt adnak ennek a nyilatkozatnak, s az 1540-es években készült fordításokat a „megtérés” utáni megoldáskeresés dokumentumainak tekintik. Ez leginkább a *Moses latinus*ban ragadható meg, amelynek előszava elmondja, hogy az általa ismert latin fordítások nyelvileg szegényes, hebraizmusokkal teli szövegek, s az olvasási kedv gyengeségét azzal kívánja orvosolni, hogy a tudós humanisták számára is élvezhető latin nyelvű változatot ad. Az eljárás teológiai indoklást is kap, hiszen kétségbevonhatatlan, hogy a hatalmas tudású, egyszerre próféta, költő és szónok Mózes, aki a nyelvi erő dolgában is felülmúlta Pindarost és Homérost, így írt volna, ha latinul fogalmazta volna meg könyveit.

Jelentékeny módosulásokkal, de folytatódik ez a program az 50-es években is. Az 1551-es kiadásban a VI. Eduárd angol királyhoz intézett ajánlásnak⁹ és az olvasónak szánt előszónak ezt a latinitásra vonatkozó gondolatát maga Oporinus is hangsúlyozza. Rendhagyó módon ugyanis a címlapon *Typographus Lectori* alcímmel ő maga is beiktat egy rövid szöveget, amelyben leszögezi, hogy a kötetben az Ó- és Újtestamentum latinjának kivételesen tiszta és világos szövegével találkozik az olvasó. Valóban érvényesül ez a könyv egészében, s ennek jegyében születtek meg azok a megoldások, amelyeket óriási felháborodás fogadott. Castellio ugyanitt eszményének következetes érvényesítése céljából latin szavakkal igyekezett helyettesíteni a Bibliában szereplő héber vagy görög eredetű kifejezéseket. *Így lett nála lotio a baptismus, genius az angelus, respublica az ecclesia, collegium*

⁸ Három alapvető monográfia (Hans R. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio: Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 1997; Irena Dorota BACKUS, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*, Leiden–Boston, Brill, 2003; Marie-Christine GOMEZ-GÉRAUD, *Sebastien Chatellion: Des Écritures à l'écriture*, Paris, Garnier, 2013) mellett az alábbiakban idézendő tanulmányokból tájékozódunk.

⁹ Erről ld. BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai, 1988, 61, 193–196.

a synagoge, senatus a presbiterium, sequester a mediator és furiosi a daemoniaci helyett. Bizonyos tekintetben az Erasmus és a Bembo-követő itáliai humanisták közötti polémia érveit felelevenítve újmódi pogánysággal és a szent szöveg profanizálásával vádolták, jóllehet ő sohasem javasolta, hogy Cicero legyen az egyetlen imitálandó szerző.¹⁰

Szerzőnk a későbbi kiadásokban részint a bírálatok megszívvelésével válaszolt (a felsorolt leglátványosabb esetekben lemondott a kifogásolt alakokról), részint tekintélyeket sorakoztatott fel a nyelvezet egészének helyessége mellett (a baráti köréhez tartozókon kívül sikerült beszereznie néhány elismerő szót Andreas Hyperiustól és Melanchthontól is, ezeket már a második kiadásban közölte), de sor került álláspontjának pontosítására és elmélyítésére is.

Erről már a második (1554-es) kiadás címlapjáról is értesülhettek olvasói, mert a Székesfejérvári kezébe is került 1573-astól csak kis mértékben eltérő szóhasználatlaltal már itt is azt olvashatjuk, hogy Ezsdrás, majd a Makkabeusok könyvei után felvett bizonyos részeket Josephus Flaviustól. S valóban ez történt, részben az *Antiquitates Judaicae*ből, részben a *De bello Judaico*ból szerepelnek részletek, s a legutolsó egészen Krisztus koráig beszéli el a zsidók történetét. Természetesen ez az eljárás is hevesen elítélő reakciókat váltott ki, amelyek közül a legnagyobb súlyal az esett latba, amit a Servetről és a vallási toleranciáról folytatott vitában nagy ellenfélnek bizonyult Béza írt le részint Újszövetség-fordításának előszavában (1557), részint azokban a vitairataiban, amelyekben Castellio védekező iratára válaszolt. A református központokból érkező éles kritika ugyanis a bázeli humanista számára elkerülhetlenné tette, hogy külön iratban is (*Sebastianis Castellionis Defensio suarum translationum Bibliorum*) védje meg álláspontját, amely halála előtt egy évvel jelent meg.

Mivel a Székesfejérvári Bibliájában olvasható bejegyzés értelmezéséhez nem szükséges az egyes argumentumok megszületésének és átalakulásának pontos időrendjét is felvázolnunk, az alábbiakban az álláspontok leglényegesebb és állandó pontjaira koncentrálnak foglalkozunk össze ezt a vitát.¹¹

Az erős elmarasztaló kifejezésekkel bizony nem takarékoskodó genfi reformátor a bevett protestáns felekezetek által képviselt álláspontot védi (számára a bázeli ellenfél mindenek előtt *homo impius et Satanae instrumentum*). A Szentírás betűje, a *divina illa spiritus sancti eloquentia* az, amelyhez a szöveg fordítójának a lehető legközelebb kell kerülnie. A *hebraica veritas* ismert nagy protestáns elve jegyében ez még az Újtestamentum esetében is úgy érhető el, ha a latinra vagy

¹⁰ Ld. IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Religio, retorika nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 125–166, 319.

¹¹ Alapvető feldolgozás: Marie-Christine GOMEZ-GÉRAUD, *La rhétorique de la Bible chez Bèze et Castellion = Théodore de Bèze (1515–1605): Actes du colloque de Genève Septembre 2005*, Genève, éd. Irena Dorota BACKUS, Genève, Droz, 2007, 429–448.

más nyelvre fordító különösen figyel a hebraizmusok lényeges teológiai üzenetét megőrző visszaadásra. Az Újszövetségben görögül beszélő Szentlélek ugyanis egyáltalán nem mellőzte ezeket, s így cselekedtek a görög szöveg értő használói is: páratlanul értékes gyöngyszemekként őrizték meg őket. Mindez persze abban leli végső magyarázatát, hogy a héber nyelv úgy képes beszélni Isten dolgairól, mint egyetlen más nyelv sem. Így tehát nem lehet kiiktatni a hebraizmusokat a szövegekből arra való hivatkozással, hogy a fordító a dolog jelentésére (*sententia*) és nem a szó külső alakjára figyel, mert ez valójában oda vezet, hogy eltorzul maga az üzenet, s keresztények helyett Cicero követői leszünk.

Béza tehát ezekből a megfontolásokból beszél ellenfelét különösen megviselő módon folyamatosan *impietas*ról és *sceleritas*ról, s bár Castellio a vizonzástól tartózkodik, sőt néhány hely értelmezésében elismeri Béza felkészültségét és éleselméjűségét, álláspontjaik valójában egyre távolabb kerülnek egymástól. Az újabb szakirodalomban talán Irena Backus¹² mutatta ki a leginvenciózusabban, hogy ez összefügg Castellio spiritualizmusának elmélyülésével,¹³ azzal, hogy szövegeiben egyre erőteljesebben fogalmazódik meg a betű és a lélek mindent felülíró ellentéte. Nem foglakozunk most ennek azzal a nagy belső feszültséget jelentő következményével, hogy az értelmezésben hajlamos teljesen mellékesnek, külső dolognak tekinteni a tudós erudíciót, s arról beszél, hogy a Szentírás valójában még az írni-olvasni sem tudó, de a krisztusi szelídség lelkiületével megáldott emberek számára nyílik meg a leginkább.¹⁴ Mostani szempontunkból lényegesebb, hogy ez a spiritualizmus a verbális ihletettségek tanának félretételéhez, továbbá a pogány és a keresztény szöveg közötti különbség viszonylagossá tételéhez is eljuttatja. Az első gondolat a hebraizmusok taglalásából nő ki. Szerzőnk a 16. századi emberek nyelvhasználatával is példálódzva tagadja, hogy az evangélisták és az apostolok a héber nyelv különleges adottságai miatt őrizték volna meg a hebraizmusokat, szerinte az ok egyszerűen abban rejlik, hogy nem tudtak jól görögül. Bár ő maga a görög nyelvet tartja gazdagabbnak és az Istenre vonatkozó dolgok kifejezésére is alkalmasabbnak, a gondolatmenetben ezen is tovább lépve arról beszél, hogy valójában minden nyelvnek megvannak a sajátos erősségei (*efficacitates*), s a latinra fordítónak az a feladata, hogy elérje ennek az *efficacitas*nak a lehető legmagasabb fokát. Ő ennek jegyében törekszik arra a világosságra (*perspicuitas*) és hűségre (*fidelitas*), amely mindenki számára vonzóvá teszi az olvasást, s így a könyv egyszerre lehet a kegyesség és homályosságtól mentes latinítás oskolája. A póre

¹² BACKUS, *i. m.*, 118–125.

¹³ *Uo.*, további máig alapvető elemzés: Heinz LIEBING, *Die Frage nach einem hermeneutischen Prinzip bei Castellio = Autour de Michel Servet et de Sébastien Castellion*, ed. Bruno BECKER, Haarlem, Willink, 1953, 206–224.

¹⁴ Erről klasszikus nagy tanulmány: Carlos GILLY, *Das Sprichwort „Die Gelehrten die Verkehrten” oder der Verrat der Intellektuellen im Zeitalter der Glaubensspaltung = Forme e destinazione del messaggio religioso: Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento*, a cura di Antonio ROTONDÒ, Firenze, L.S. Olschki, 1991, 229–375.

nyelvi eszmény azonban csupán eszköz, mert mint már a VI. Eduárdhoz intézett ajánlás végén 1551-ben is kimondta: „a szöveg nem más, mint öltözék, mi pedig szabók vagyunk.”¹⁵ Így jutunk el aztán a *verbalis inspiratio* tételes tagadásáig, hiszen miután a *Defensió*ban kijelentette, az Isten igéje nem héber, nem görög, de nem is latin, hanem spirituális, elkerülhetetlenül azt is ki kell nyilvánítania, hogy a Szentlélek nem nyelvet sugall, hanem gondolatot.¹⁶

Ilyen erős tételes megfogalmazáshoz nem jut el a másik kérdésben, sőt mint-ha inkább az élek lefaragására törekedne. Nem azért vette fel kiadásába Josephus Flavius szövegét, mondja, mert Szentírásnak tekintené, hanem hogy megismertesse az olvasókkal az adott időszak eseményeit. Aligha lehetne ugyanis megérteni a Krisztussal történeteket, ha nem tudnánk, hogy a római fennhatóság alá került zsidók életében hatalmas változások következtek be. Szerzőnk képes példák sorával illusztrálni, hogy a régi világ konkrétumainak adaptív és tömör bemutatása föltétlenül szükséges az olvasói kedv fenntartásához, ám ez végső soron mégiscsak instrumentális lesz. A lényeg a spirituális üzenet megfejtése, s Irena Backusnak igaza van, amikor arról beszél, hogy a betűnek a fentiekben bemutatott szemlélete, nemcsak azt könnyítette meg, hogy a héber szöveget a *Septuagintáéval* egészítse ki, hanem azt is, hogy másodlagossá tegye a különbséget a keresztény és a pogány betű között. Nem is volt ez példátlan a spiritualisták között, hiszen az ugyancsak nagyon eruditus Sebastian Franck éppen ennek a szemléletnek a jegyében adta a *Geschichtsbibel* címet az Isten működését világtörténelem egészében bemutató munkájának.¹⁷

Bár a Béza és Castellio vitájáról elmondottak megfelelő háttérrel jelenthetnek a bejegyzés minden mozzanatához, egyáltalán nem bizonyos, hogy szerzője alapos és részletekbe menő ismeretekkel rendelkezett arról, ami Bázelen és Genfben történt. Kétségtelen ugyanakkor, hogy komoly tájékozottságra megalapozottabban gondolhatunk akkor, ha Fejérvárit tekintjük a szerzőnek. Amint a könyvlista alapján Vásárhelyi Judit is hangsúlyozta,¹⁸ művelt és sokoldalú embernek tarthatjuk. Láttuk fentebb, hogy volt bányászati könyve, Joachim Vadianus Ázsiát, Afrikát és Európát leíró *Epitoméja* földrajzi érdeklődéséről tanúskodik, a Joachim Camerariustól meglévő kötete az emberi test részeinek görög és latin elnevezéseit adja. Olvasó emberre mutat, hogy beszerezte az *Attikai éjszakáknak* egy Velencében 1515-ben Aldus Manutiusnál megjelent változatát, vagy az elzász humanista

¹⁵ „Nam quoad latinitatem attinet, est oratio nihil aliud, quam rei quaedam quasi vestis, et nos sartores sumus.” *Biblia interprete Sebastiano Castalione [...]*, Basel, J. Parcus/Oporinus, 1551, a2r.

¹⁶ „Res enim dictat Spiritus, verba quidem et linguam loquenti aut scribenti liberam permittit.” *Sebastiani Castellionis ... defensio*, Basel, Oporinus, 1562, 15–16.

¹⁷ Magyarul ld. Alexander KOYRÉ, *Misztikusok, spiritualisták, alkimisták a német XVI. században*, ford. SZIGETI Csaba, Bp., Napkút, 2015; André SÉGUENNY, *Teológia és filozófia között: Spiritualisták a 16. században*, ford. BALÁZS Péter, kiad. BALÁZS Mihály, KESERŰ Gizella, Szeged, [s. n.], 2008, 107–130.

¹⁸ VÁSÁRHELYI, *i. m.*, 244–245.

Konrad Wolthart (Lycosthenes) híres történeteket és bölcs mondásokat tartalmazó gyűjteményét. Még nyilvánvalóbb a bölcséleti, teológiai és egyháztörténeti érdeklődése. A humanista filológia által megmunkált latin szövegezésben vásárolta meg Aristotelés *Nikomakhoszi etikáját*, Ambrosius egy kötetét. Athanasius szövegeit a híres löweni humanista Peter Nannius, Hieronymusnak a nagyobb prófétákhoz írott magyarázatait pedig egyenesen Basilius Amerbach kiadásában olvasta. Hozzájutott a kereszténység első századaira vonatkozó egyik legjelentősebb összeállításhoz, a korai keresztény egyháztörténetírók Beatus Rhenanus szerkesztette, sok kiadást megért antológiájához.¹⁹

Ezen felül mintha a Castellio életművére irányuló megkülönböztetett figyelem is kidomborodna a könyvanyagból. Beszerezte a bázeli tanári gyakorlatból kinövő Homéros-magyarázatait,²⁰ ott találjuk könyvtárában Josephus Flavius *Antiquitates Judaicae* című munkáját, s ráadásul a kor legtudósabb változatában, az Erasmus és a Frobeniusok nélkülözhetetlen munkatársaként számon tartott cseh humanista Sigismundus Gelenius (Zikmund Hrubý z Jeleni) kiadásában.²¹ Erről a külön tanulmányozásra is érdemes kötetről most csak azt jegyezzük meg, hogy a Jakob Fuggerhez intézett, az antik történetírókról is értekező ajánlás dicséri a zsidó historikust, s a megbízhatóság dolgában a Szentíráshoz közelítőnek tartja. Ezt megerősíti a kötetben egy *Testimonium d. Hieronymi de Josepho* címen felvett rövid szövegkivonat is, amely tehát Hieronymus ugyancsak pozitív véleményét tartalmazza. Az alapos tájékozódás jelének tekinthetjük azt is, hogy szerepel Székesfejérvári könyvei között egy jórészt Sebastian Münster korábbi kiadására támaszkodó további Biblia-kiadás is.²² Mivel a könyvanyag jelenleg nem hozzáférhető, csupán Vásárhelyi Judit közleményére támaszkodva mernék arra gondolni, hogy ezt Castellio megoldásainak mérlegre tételekor használhatta.

Tisztában vagyok azzal, hogy az imént felsoroltak csak növelik a bizonytalanságot a szerzőség dolgában. Az alapos és körültekintő tájékozottság perel a bejegyzésből felbuzgó indulattal, jóllehet van példa a korban arra, hogy a nagy erudíció a felekezeti- és dogmaféltes szolgálatában áll. Másfelől mintha a könyvanyag származása és összetétele is dogmatikai elkötelezettségen kívüliséget sugallna. Feltűnhet, hogy a bejegyzés Béza legkeményebb szavaival beszél, ám a genfi reformátor

¹⁹ *Authores historiae ecclesiasticae [...] omnia recognita per Beatum Rhenanum*, Basel, Froben, 1528.

²⁰ *Homeri opera graecolatina [...] hoc est cum latina item interpretatione, locis communibus ubique in margine notatis*. In haec operam suam contulit Sebastianus Castalio, sicuti in praefatione verso mox solido videre licet, Basel, per Nicolaum Brylingenum, 1561.

²¹ *Flavii Josephi Antiquitatum judaicarum libri XX, adiecta in fine appendici loco vita Josephi per ipsum conscripta, a Sigismundo Gelenio conversi, De bello judaico libri 7 per Sigismundum Gelenium castigati. Contra Apionem [...] opera eiusdem Gelenii, De imperio rationis sive de Machabeis liber unus a Des. Erasmo Rotterodamo recognitus*, Basel, per Oporinum, 1559.

²² *Biblia sacra utriusque Testamenti et vetus quidem post omnes omnium epistola D. Pauli ad Hebraeos, hebraice cum versione latina*, Basel, apud Heinrichum Petri, 1557.

művei nincsenek ott Székesfejérvári könyvei között. Másfelől a zömmel Bázelen kinyomtatott könyvanyagban egyedül a bejegyzést tartalmazó Biblia jelent meg Pietro Perna nyomdájában, amely kifejezetten a heterodoxia melegágyának tekintett svájci olasz és spanyol közösségek szolgálatában állt.²³ Márpedig az erdélyi számvevő tulajdonába került könyvek zöme Frobeniusnál és Oporinusnál látta meg a napvilágot, s csak egy-egy további kötetnek volt a kiadója Brylingerus, Hervagius és Heinrichus Petri. Ezek a megfontolások tehát inkább arra készíthetnek, hogy Fejérvári és Náprági mellett egy harmadik, nevét fel nem fedő bejegyzőnek tulajdonítsuk ezeket a sorokat. Ha úgy vélnénk, hogy a bekötetés és a beszerzés ideje egybeesett, akkor 1577 előtt még lenne ennek a harciasabb református személynak is ideje a tulajdonlásra, a kancellárián dolgozó írnokot és számvevőt pedig a nem mindennapi vallási forrongás roppant felkészült világi szemlélői közé sorolhatnánk.

Mivel újabb adatok szerencsés előkerülése nélkül aligha oldhatjuk meg ezt a dilemmát, itt be is rekeszthetjük a feltételezések gyártását. Reméljük, talán ennek megoldása nélkül is elmondható, hogy Pirnát Antal jóvoltából érdekes új mozzanattal gazdagodott az Erdély és Bazel kapcsolatára vonatkozó eddigi tudásunk.²⁴

---

²³ Leandro PERINI, *Note e documenti sul Pietro Perna libraio-tipografo a Basilea*, Nuova Rivista Storica, 1966, 145–200; Uő, *Ancora sul libraio-tipografo Pietro Perna e su alcune eretici italiani in rapporto con lui negli anni 1549–1555*, Nuova Rivista Storica, 1967, 363–404.

²⁴ BALÁZS Mihály, *Einflüsse des Baseler Humanismus auf den Siebenbürger Antitrinitarismus = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Volker LEPPIN, Ulrich A. WIEN, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 143–152.